

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

TÖLKELISED EBAKÕLAD TOTALITARISMI MONOLOOGIS

Järjepidevused, katkestused ja varjatud konfliktid
Nõukogude Eesti tõkeloo

ANNE LANGE, DANIELE MONTICELLI

Tõlketeaduses on viimastel kümnenditel huviorbiiti tõusnud tõlke ajalooline, sotsiaalne ja kultuuriline kontekst ning tavapäraseks on saanud humanitaaria erinevate distsipliinide esindajate koostöö, mis on päädinud läbimurdelise tähtsusega rahvuslike tõkelugude publitseerimisega (vt nt France, Gillespie 2005, 2006, 2008, 2010; Riikonen jt 2007). Paralleelselt tõkelugude kirjutamisega on aga teoreetilises ja metodoloogilises kirjanduses korduma jäänud ka arvamus, et diakrooniline perspektiiv on ajaloolisi olusid sageli naiivselt idealiseerinud ja redutseerinud (nt Tymoczko 1999, 2007; Rundle 2011). Liitsõna „tõkelugu” ei tähenda ju ainult üksikute omaaegsete tõlgete uurimist ega tõlgete või ajaloo uurimist kuidagi „teisiti”, vaid peaks ennekõike viitama tõlke ja ajaloo vastastikusele seotusele, esitades tõlget ajaloo ja ajalugu tõlkimistegevuse kontekstis. Tõlke tegelik toime on mõistetav ainult siis, kui käsitleda tõlget omas ajas tehtud teadliku teona, mis annab panuse kultuuri arengusse ja muutumisse. Vastasel korral jääb tõkelugu kultuurilise tähenduseta.

Käesolev artikkel uurib tõkeloo kirjutamisel oluliste ajalooliste andmete ja nende seletamiseks kasutatavate teoreetiliste mõistete koostoime potentsiaali. Oleme keskendunud tõlkimisele nõukogudeaegses Eestis, pidades

silmas kahetist eesmärki: esiteks mõista paremini tõlke olulist ja ühtlasi problemaatilist rolli Eesti kultuurilises ümberkujunemises Nõukogude liiduvabariigiks; teiseks mõtestada komplekssemalt praeguseks selgelt alauuritud tõlketegevust nõukogude režiimi sotsiaalpoliitilistes ning kultuurilistes tingimustes. Viimase väite kinnituseks võib tuua Vilen N. Komissarovi lühiartikli Routledge'i kirjastuse tõlketeaduse entsüklopeediast (Routledge Encyclopedia of Translation Studies 2011 [1998]), mis on ilmunud kõikides kordustruktuurides suuremate muutusteta ja kirjeldab tõlkimise ajalugu Nõukogude Liidus katkematu arenguna kvantitatiivse ja kvalitatiivse rikkuse suunas, mainimata sealjuures poole sõnagagi tollaseid politiseeritud kirjastamisolusid, kus otsustavat rolli etendasid tsensuur, keelatud autorite ja teoste nimekirjad jmt. Komissarovi artikkel on Routledge'i temaatiliselt struktureeritud entsüklopeedias paigutatud alajaotusesse „Translation and History”, ajaloolt on artiklis aga võetud igasugune sotsiaalpoliitiline mõõde.

Käsitledes Eesti tõlkelugu ajavahemikus 1940–1991, arvestame, et ka tõlkimist ajendasid sotsiaalajaloolise situatsiooni erinevad, mõneti vastuolulised momendid:

1) totalitaarse režiimi range tsensuurisüsteem ja riigi täielik kontroll kogu kirjastamistegevuse üle. See on olnud enamasti raamatuloolaste (Veskimägi 1996; Möldre 2005) ja kirjandusteadlaste (Olesk 2008; Methis 2011) uurimisvaldkond, mille seos tänapäeva kultuuriuuringutes väljatöötatud teoreetilise mõistestikuga kultuuri ja võimu vastastikuste mõjutuste seletamiseks on aga jäänud hõredaks;

2) tugev surve kultuurilise koloniseerimise suunas, mis käib eriti nõukogude aja alguses kultuuri ja ühiskonna kõikides sfäärides käsikäes venestamispoliitikaga. Nõukogude aja üldiseks mõtestamiseks on postkoloniaalset lähenemist küll kasutatud (Annus 2011), ent konkreetsete kultuurinähtuste ja -muutuste selgitamisel ei ole postkolonialistlike uuringute teoreetilist instrumentaariumi rakendatud;

3) Eesti kui noore, väikese ja perifeerse kultuuriga maa staatus. Selle mõtestamiseks võiks kasutada tõlkeuuringutes olulisel kohal olnud Tel Aviivi koolkonna rajaja Itamar Even-Zohari polüsüsteemide teooriat (Even-Zohar 2000 [1978]), mida täiendab oluliselt Juri Lotmani keskuse ja perifeeria dünaamika lahkamine kultuuri toimimise analüüsis (Lotman 1999).

Et detailide müriaadis mõttelõng ei kaoks, eeldab ajalooline analüüs selgelt sõnastatud valikute tegemist ja uurimusliku fookuse väljatoomist. Käesolevas artiklis oleme otsustanud nõukogude perioodi kogemuses keskenduda totalitarismiilmingutele, kuigi püüame arvestada ka teiste ülalmainitud momentidega, millele alljärgnevalt võimaluse korral samuti osundame. Niisugune valik paigutab analüüsi problemaatilisele taustale, kus annavad seniajani tooni lihtsustatud käsitlused kultuuriväljal tegutsevate isikute võimalustest nõukogude ajal: ikka veel on käibel külma sõja aegsed stereotüüpsed dihhotoomiad, kuigi neid on kritiseerinud nii nõukogude ühiskonna uurijad (Yurchak 2006) kui ka tõlketeadlased (Tymoczko 2007). Seega pakub ettevõetud analüüs hea võimaluse kontrollida nimetatud kriitika teoreetilist potentsiaali ajaloo ja kultuuritegelaste, meie juhtumil siis tõlkijate tegevuse nüansseeritumaks tõlgendamiseks.

Oleme püüdnud mustvalgeid skeeme tasakaalustada, lähtudes hüpoteesist, et ajalooliste nähtuste keerulisusega toimetulekuks tuleb kõrvutada andmeid „mitmekordse diakroonia” lõikes (Torop 1999 [1989]). Tõlkeloos tähendab

see kõigepealt interdistsiplinaarsuse ja lähenemisviiside paljususe vältimast. Oleme niisiis kasutanud uurimusi raamatutoodangu sotsiaalajaloolisest kontekstualiseeritusest (Möldre 2005), Nõukogude Eesti kirjandusloo uurijate järeldusi (Annus, Hughes 2004; Olesk 2008), sovetoloogide töid (Ermolaev 1997; Yurchak 2006; Brown 2011) ja postsotsialistlikke tõlkeuurimusi (Shurbanov, Sokolova 2001; Witt 2011), mis kõik on aidanud jõuda terviklikuma arusaamiseni Eestis tõlkimist ümbritsenud ajaloolistest ja kultuurilistest oludest. Ka võtame vaatluse alla tõlgete lingvistilise külje, sest postkoloniaalses võtmes kirjutatud uurimistööd (Tymoczko 2007) on ilmekalt näidanud, et politiseeritus ja ajaloolisus ei avaldu ainult tõlgete sisus, vaid ka nende keelelistes lahendustes.

Erinevate distsipliinide kombineerimine lubas meil hakata otsima vastuseid oma uurimuse üldisele teoreetilisele alusküsimusele: missuguseid ootusi esitab konkreetne ajalooline taust tõlkeuringutele ja kuidas mõjutab tõlgete tegelik analüüs vaadeldava perioodi väljakujunenud ajaloolist kuvandit? Terviklikuma ülevaate saamise ja mainitud lihtsustuste problematiseerimise nimel vastame järgnevalt sellele küsimusele kolmes osas. Kõigepealt toome välja nõukogude ideoloogia mõju tõlkimisele, kirjeldades totalitaarse kontrollisüsteemi järjepidevust, võimustruktuuride seatud piiranguid ja ka süsteemist leitavaid lünki, mida tõlkija sai omatahtsi kasutada. Kasutame siin uurimusi tsensuurist ja nõukogude kultuuripoliitikast, arhiivimaterjale ja tõlkijate endi kommentaare. Seejärel vaatleme muutusi ja pöördpunkte Nõukogude Eesti tõlkepraktikas endas. Jälgides raamatutoodangu andmeid, tõlgete ja erinevate lähtekirjanduste osakaalu raamatutoodangus, tuleb selgelt välja järjekindla kultuuripoliitika kohatine järjekindlus. Kolmanda etapina liigume üldisest ideoloogilisest ja statistilisest raamist edasi ilmunud tõlgeteni. Vahetame konkreetsetes juhtumiuuringutes välja tõlkenihete analüüsiks traditsiooniliselt kasutusel olnud loendid ja asendame need kultuuriuuringute mõistevaruga, et jälgida totalitaarsüsteemis tõlkimisega kaasnevat varjatud pingeid.

1. Kodusõda külma sõja tagalas?

Nõukogude aja raamatutoodangu riiklik reguleerimine soosis tõlkimise binäärset jagunemist kas parteipoliitikat toetavaks või vastustavaks ettevõtmiseks. 1950. aasta keelatud välisautorite nimekirjas oli 454, peamiselt XX sajandi kirjutajat, sh Albert Camus, John Dewey, Bertrand Russell, André Gide, Aldous Huxley ja André Malraux kõrvuti Charles de Gaulle'i, Dwight Eisenhoweri ja Winston Churchilliga (Veskimägi 1996: 277). Lisaks välisautoritele oli avaldamiskeeld Eestis repressseeritud tõlkijatel ja pagulasautoritel, mis keelatud väliskirjanduse nimestikku oluliselt pikendas. Ka lubatud autorite töö pidi läbima eel- ja järeltensuuri, et vajadusel tekste vastavalt kehtivale parteipoliitikale muuta. Riiklik(ud) kirjastus(ed) (aastatel 1949–1964 oligi Eestis üksainus raamatukirjastaja, Eesti Riiklik Kirjastus) võis(id) raamatu trükki anda alles pärast seda, kui eeltsensuur oli läbitud, käsikirja tiitelhel oli tsensuri luba ja trükise rohked signaaleksemplarid kooskõlastatud veel järeltensuuris ka partei keskkomitee, KGB ja Ministrite Nõukogu vastavates osakondades (Veskimägi 1996: 53–55). Tsensuurimehhanismide kõrval kontrollis kommunistlik partei kirjastamistegevust ka viisaastaku- ja aastaplaanidega: parteiorganite sanktsioon oli vajalik nii temaatilisele, finants-

kui ka tiraaže reguleerivale mahuplaanile. Niisugune kooskõlastatuse nõue kehtis Eestis laias laastus muutumatuna kogu poolesaja-aastase Nõukogude okupatsiooni vältel (Möldre 2005: 24–26, 86–89, 119–123).

Kuigi kirjastamine oli peensusteni reglementeeritud ja nõukogude võim formaalsete protseduuride ritualiseerijana tõhus, ei õnnestunud kõiki tsensooreid alati lugema/märkama panna seda, mida nad pidanuks. Nõukogude passist üksi oli vähe, et panna kodanikku mentaalselt investeerima kommunistliku partei ideaalidesse ja väärtustesse. Alexei Yurchak (2003, 2006) ongi nimetanud Stalini surma järgset ja perestroika alguse vahelist nõukogude aega „vormi hegemoonia perioodiks”, mida iseloomustab üleminek semantiliselt diskursiivselt režiimilt pragmaatilisele. See tähendab, et kõik need kuri-kuulsad ühehäälselt vastuvõetud otsused või marksismi-leninismi klassikute tsitaadid akadeemiliste kirjatööde sissejuhatustes ei näidanud niivõrd parteipoliitika „tegelikku” või „teeseldud” toetamist, vaid ainuvõimalikuna aktsepteeritavat käitumist ritualiseeritud keskkonnas, et anda märku iseendast kui võimuvahekordi ja „head tava” tajuva ühiskonnaliikme olemasolust ja tagada nii endale avalik teovõime (Yurchak 2003: 481–486). Kuigi Yurchak on oma üldistused välja töötanud vene empiirilise materjali pinnalt, kehtib kirjeldus ka Nõukogude Eesti kohta. Nõukogude retoorika semantiline sisu päädis Nõukogude Eestis „totalitarismi rituaalsete mängude” äratundmisega, kui parafraseerida Enn Soosaare mälestusteraamatu (2008) ühe peatüki pealkirja. Yurchaki ennetavalt on kirjutatud ka Henno Rajandi:

... kogu minu teadliku elu oli reegel selline: sa kas oled loll või mängid loll. Väga huvitav oli selle teooria vaatevinklist jälgida, mis ümberringi toimub: väga targad inimesed mängisid lausa geniaalselt loll. [...] Lollimängimine nõudis ka teatud julgust, enesesalgamist ja ohvrimeelt. Kõik käis ikkagi mingisuguse grupihuvi või isegi rahvuslike huvide nimel (Rajandi, Sang 2002 [1988]: 188–189).

Võimaluse arenedes trotsiti kirjeldatud õhkkonda mõistagi igal elualal ja kõikvõimalikes vormides, kaasa arvatud tõlkimine. Paguluses valmis nii mõnigi tekst (näit Giovanni Guareschi „Don Camillo väike maailm” 1957 või Boris Pasternaki „Doktor Živago” 1960), sest see oli Nõukogude Liidus keelatud või vastandus selgelt kommunistlikule ideoloogiale¹ ega saanuks ilmuda kodumaal. Kuigi pagulas(tõlke)kirjandus oli üldiselt taunitud, tähendas tõlke füüsiline olemasolu võimalust seda mingeid kanaleid pidi Eestisse toimetada. Ants Oras on oma 1962. aasta kaastööd Manale serveerinud nõnda:

Grünthal palus minult kaastööd „Mana” järgmisele numbrile – õrrituseks – või õhutuseks? – Soome suvisele spordipeole oodatavate ENSV-laste jaoks. Saatsin talle Miltoni palve „Valgusele” „Kaotet paradisi” kolmanda raamatu algusest. See on niivõrd ehabolševistlik kui miski seda olla võib (Akadeemia 1997: 194).

¹ „Don Camillo” tõlkija Julius Säkk (1957: 10) kirjutab: „On ju „Don Camillo” väike maailm meilegi väga lähedane. Meiegi tunneme võitlust kommunistide ja demokraatliku maailma vahel ja see võitlus kestab ju veel praegugi. Ja „Don Camillo” autor käsitleb uut teed kommunistide vastu võitlemises: naeruvääristada neid nende äraleierdatud propaganda-lause, teadaannete ja võtete pärast.”

Ka Eestis tehti keelatud kirjandusest, näiteks Orwelli antiutoopiatest, käsikirjalisi tõlkeid, mis levisid käest kätte. Meie uurimistööst jääb aga otsest dissidentlik vastupanu välja ja me keskendume riiklikes kirjastustes avaldatud tõlgetele. Selgub, et parteistatud mõttemale sai vastustada ka seal.

Enn Soosaar (2008: 155) on kirjutanud: „Nagu totalitaarsele ühiskonnale iseloomulik, laius täiesti keelatu ning ametlikult sallitu vahel võõnd, kus reeglid olid ebamäärased ja asja otsustas järelevalvajate suva.” Hallis tsoonis kombati võimaluste piire, „õrritati” süsteemi ainuüksi sellega, et prooviti tõlgetega katta maailma nii ajas kui ka ruumis ja murda välja isolatsioonist, mis oli nõukogude kultuuripoliitika peamine ideoloogiline relv. Kirjastamiseks pakuti autoreid, kellest tsensorid polnud veel kuulnud, ja avaldamisloa taga oli pigem asjatundmatus kui heakskiit. Ilmselt nõnda oli lugu Saul Bellow’ „Herzogi” või Laurence J. Peteri ja Raymond Hulli „Peteri printsiibiga”, mis mõlemad ilmusid 1972. aastal.

Peeter Torop (2012) on kirjeldanud tõlkijate vastupanutahtelisi ettevõtmisi ka „dissimilatsioonina assimilatsioonis”, meenutades selles kontekstis Mihhail Bahtini „Valitud tööde” ilmunislugu. Tähelepanuväärne selles episoodis ei ole mitte ainult katse üritada „mittesoovitavate” autorite tõlkimist, vaid ka valmisolek aidata nende ilmumisele kaasa ametlikult heaks kiidetud autorite teoste tõlkimisega: et Bahtini „Valitud tööd” ilmuda saaksid, tuli kõigepealt välja anda B. Sutškovi „Realism läbi aegade” (1984, tõlkinud Georg Meri) ja M. Hrapštšenko „Kirjaniku isikupära ja kirjanduse areng” (1984, tõlkinud Georg Grünberg ja Marge Leede). „Mitte alati ei olnud sundtõlgete tegijad konformistid, tõlgiti ka ohvrimeelsusest või missioonitundest, et rajada teed parematele raamatutele” (Torop 2011: 143).

Niisugust tõlketegevust ei saa kirjeldada dihhotoomiatega, nagu „ametlik kultuur ja põrandaalune kultuur”, „algatuslikkus ja konformsus”, „kaasajook-siklus ja vastupanu”, „represseeritus ja vabadus”, „tõde ja teesklus” vmt, mida on totalitaarsete režiimide puhul sageli kasutatud. Arvestades nõukogude ühiskonna sotsiaalset ja kultuurilist eripära, ei pruukinud sihikindel tegutsemine taotleda alati muutusi, vaid võis olla ka alalhoidlik ja teenida järjepidevuse eesmärki. Just nõnda, tõlkijate ja kirjastajate tajutava soovina pakkuda lugemiseks okupatsioonieelses maailmas kehtinud väärtusi jaatavat lektüüri, mõjuvad näiteks Alexandre Dumas’ „Kolme musketäri” ja selle järgede tõlked viiekümnendate aastate lõpust. Ka ei ole tahtekindlus ilmtingimata vastupanu sünonüüm, ja vastupanu ei võtnud alati dissidentlikku kuju, vaid võis avalduda ka angažeerituses kultuuriliste väärtuste laiemas kontekstis. Nii oli Nõukogude Liidus iga tõlkega, mis lähtus oma sisus mõnest muust ajalookäsitlusest peale klassivõitluse. Paljude tõlkijate personaalbibliograafia näitab selgelt, et tõlkimiseks valitud tekstidega õnnestus mõnelgi tõlkijal nii ennast kui ka suhtumist oma kodumaa sovetiseerimisse selgelt määratleda (vrd Tymoczko 2007: 197–198).

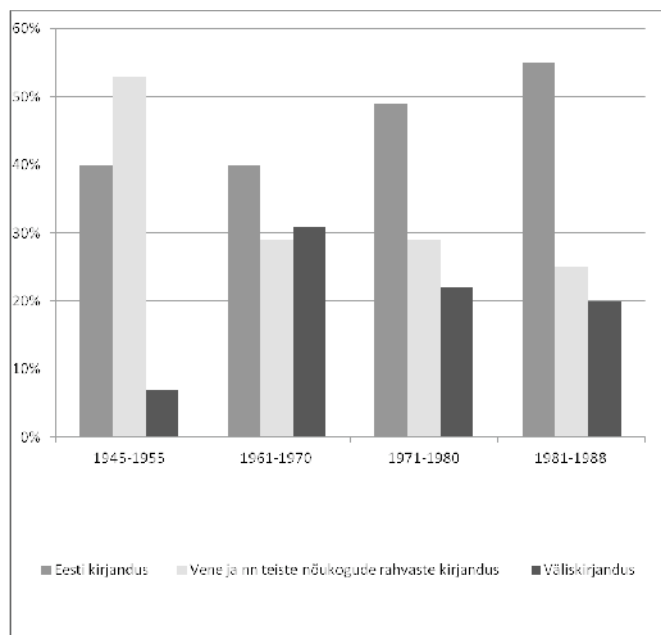
Kõike seda silmas pidades tuleks vastupidiselt artikli käesoleva osa pealkirjas juba küsimärgi alla seatud militaarsele metafoorile arvata nõukogude aja tõlkeprotsessid ja nende tulemused pigem pingestatud määratlematuse alaks kui selge rindejoonega eraldatud territooriumideks. Tuleme selle juurde tagasi artikli kolmandas osas, kus üritame tõlkeliste rahutuste piirkonda (osaliselt) kaardistada.

2. Ühtne, ent kõikuv: tõlkimine ja nõukogude võimu dünaamika

Teatavasti oli raamatutootmine Nõukogude Liidus allutatud kvoodisüsteemile, mis dikteeris vene ja sellele vastandatud teiste lähtekeelte proportsiooni tõlkekirjanduses. Kuigi keelte segregatsioon kestis põhimõtteliselt Nõukogude aja lõpuni, kõikus kvootide osakaal Nõukogude Eesti ajaloo erinevatel kümnenditel olulisel määral, kajastades parteipoliitilisi suunamuutusi, nagu neid peegeldab ka nõukogude aja üldperiodiseering (Nõukogude Eesti kohta vt nt Tarvel 1999).

Nõukogude okupatsiooni alguses olid tõlked vene kirjandusest olulises ülekaalus, moodustades 42 % kogu ilmunud ilukirjandusest; kui sellele liita 10 % teiste nõukogude rahvaste kirjandust, tuleb välja, et üle poole sõjajärgsest raamatutoodangust oli Nõukogude päritolu. Eesti originaalkirjandus andis 40 % ja kõik teised kirjandused ja keeled olid esindatud ainult 7 %-ga. Siin on tõlkelugu selgelt kooskõlas ajaloolise kontekstiga: Eesti sovetiseerimisel ja sotsialistliku realismi kunstiliste standardite pealesurumisel etendas keskset rolli tõlkimine nõukogude (peamiselt vene) kirjandusest (vt Monticelli 2011).

Ka järgmiste kümnendite tõlkestatistika peegeldab otseselt parteipoliitikat: Hruštšovi sula ajal tõlgiti mitterõukogude autoreid oluliselt rohkem, nii et aastatel 1961–1970 moodustas väliskirjandus juba 31 % kogu ilmunud ilukirjandusest, ületades isegi nõukogude kirjanduse osakaalu. Brežnevi stagna-aastatel väliskirjanduse osakaal jälle langes, olles aastatel 1971–1980 22 % ja 1981–1988 ainult 20 %.

Joonis 1. Originaalkirjanduse ja tõlgete lähtekirjanduste osakaal Nõukogude Eestis.²

² Joonisel on kasutatud Aile Möldre (2005) ja Daniele Monticelli (2011) andmeid.

Sõltuvalt üldisest sotsiaalpoliitilisest kliimast olid tõlkijate võimalused kvoodisüsteemi raames üsna erinevad. Stalinismi ajal oli tõlkimine represseeritud eesti kirjanikele sageli ainus professionaalne elatise teenimise võimalus (Gielen 2011) ja jäi oluliseks loomingulise tegevuse ja sissetuleku allikaks ka hiljem. Sula-aastaid kasutasid haritlased endale ja lugejatele avaramate võimaluste loomiseks ära üsna sihikindlalt. Loomingu Raamatukogu loodi 1957. aastal just selleks, et avardada tõlkekirjanduse võimalusi (Hiedel 1995: 140). Ajakirjalt kui operatiivselt väljaandelt ei nõutud eelplaanide kinnitamist ja nõnda olid toimetusel tegutsemisel vabamad käed. 1960. aastatel avaldati Loomingu Raamatukogus näiteks Albert Camus' ja François Mauriaci, st alles kümnekond aastat varem keelatud autorite nimekirjas olnud kirjanike tõlkeid, mille fiktsionaalne maailm ei olnud kuidagi nõukogude ideoloogia teenistuses.

Tõlkekirjanduse poliitiliselt küsitav interpreteerimine ja väliskirjanduse populaarsus ei jäänud võimuorganitele märkamatuks. EKP KK 1960. aasta arhiivimaterjalide hulgas on öiend, kus heidetakse Eesti Riiklikule Kirjastusele ette väliskirjanduse liiga suuri tiraaže: kui vene autorite trükiarv oli keskmiselt 6000 eksemplari, siis näiteks Lion Feuchtwangeri „Goya” ilmus 60 000 eksemplaris. Kurioosel kombel arvatakse kirjastusele saadetud märgukirjas, et vene ja nõukogude autorite tööde kirjastamine ei ole kahjumis mitte sellepärast, et need oleksid ebapopulaarsed, vaid sellepärast, et tiraažid on liiga väikesed (Möldre 2005: 180).

Stagnatsiooniaja sotsiaalpoliitilise kliima muutust illustreerib hästi Rajandi tõlgitud John Miltoni „Areopagitica” saatus. Tõlge pidi ilmuma Loomingu Raamatukogus Miltoni 300. surma-aastapäeva puhul, aga uus, 1972. aastal tööle asunud peatoimetaja, kes oli kohustunud toimetuse eelplaan Moskvas kinnitama (Hiedel 1995: 145), kuuletus ärakeelamisele ja Miltoni 1644. aasta kõne Inglise parlamendile sõnavabaduse kaitseks sai ilmuda alles 1987, s.o aastal, mida loetakse stagnaaja lõpuks ja perestroika alguseks.

Seitsmekümnendatesse aastatesse jäävad selged märgid tõlke strateegilise rolli allakriipsutamises eesti kultuuri dünaamikas. Ott Ojamaal ilmub programmiline artikkel „Kümnenda muusa muresid”, kus ta visandab tõlkekirjanduse tuleviku, andes endale selgelt aru tõlke kuuluvusest pigem sadamkui lähtekultuuri:

Meie ebatäiuslikus maailmas pole kunstiteoste jaoks üht ning üldkehtivat mõõdupuud. Kui ilmunud teose kohta saab veel midagi öelda, siis ilmumata raamatu kohta vaevalt. Tema väärtus tekib alles pärast ilmumist sõltuvalt meie kirjanduse juba varem väljakujunenud struktuurist või süsteemist (midagi niisugust on kirjanduses kindlasti olemas, ja ilmselt mitte üks, vaid palju). See väärtus ja koht, mis teosel on algkeeles, on peaaegu tähtsusetu. Tõlkimine paneb ta nagunii hoopis teise kohta. Ainult headest ning suurtest teostest ilmselt ei saagi normaalset kirjandust ehitada. Välja peab ju tulema terve orel, kus on vaja igasuguseid vilesid ja registreid (Ojamaa 2010 [1970]: 76).

Valiv tõlkimine, mille eesmärgiks on huvipakkuv ja rikas kirjanduskultuur, on läbiv teema seitsmekümnendate aastate teisest poolest Loomingus korrapäraselt ilmunud tõlkekirjanduse ülevaadetes, mida kirjutavad Ott Ojamaa (1976, 1978, 1979), Enn Soosaar (1979, 1980, 1986), Ain Kaalep (1981) ja Peeter Torop (1984). Soosaarel ilmub aastatel 1979–1987 Sirbis ja Vasaras

autorirubriik „Tõlkeraamatuid lehitsemas”, kus on kokku juttu 112 raamatust. Soosaare tõlkekriitika on kaugel neutraalsest, kataloogina mõjuvast loetelust või kitsalt filoloogilisest analüüsist ja osundab muu hulgas tõlketeoste hulka sattunud „ideoloogiliste käopoeegade” karikatuursele kvaliteedile (Lange 2011: 32–38). Ajal, mida kirjandusteadlased on kirjeldanud rahvusliku kultuuri „enesekaitse taandumise” aastatena (Annus jt 2001: 536–537), mõjuvad Soosaare tõlkearvustused üllatavalt söaka seisukohavõtuna, ning taas tundub, et tõlkearvustus oma marginaalselt positsioonilt saab ühiskonna üldisemaid suundumusi nimetada selgemini kui mõni teine žanr.

1975. aastal ilmub tõlketeaduslik tekst ka raamatu mahus: Uno Liivaku ja Henno Meriste koostööna kirjutatud „Kuidas seda tõlkida. Järeltormatusest eestinduseni”, mille esimeses osas Uno Liivaku visandab eesti tõlkeloo arengusuunad (Liivaku 1975).

Perestroika algus ja tsensuurisüsteemi lagunemine 1989. aastal andis võimaluse varasematel kümnenditel ametlikult keelatud raamatute kirjastamiseks ja tõlkimise avameelseks käsitlemiseks ajakirjanduses. Et eesti kultuur on sündinud tõlkimisest ja tõlkimisega, on olnud selle tundjate ja olulisemate eesti tõlkijate ühine teadmine. Rajandi on väitnud, et Teise maailmasõja eelse iseseisvuse aegne „kultuuritihendus”, mil murti välja „saksa-vene kultuurikapslid”, „aitas järgnevaid aegu üle elada” (Rajandi, Sang 2002 [1988]). Ta on kõnelnud tarvidusest hoida lahti „Euroopa kanal” ja kinnitanud, et eurooplaseks õppinud (mitte sündinud) eestlase „õpinguid tuleb jätkata”: „Selleks, et eesti kultuurisaareke ikka iseendaks jääks, peab ta paljus sarnanema ümbritseva indoeuroopa merega. Ei saa säilitada eripära, kui sa paljus ei sarnane – see on elu tingimus” (Rajandi, Sang 2002 [1988]: 186).

Ka Soosaarele (1994: 53) on minevikus tehtud tõlked „alus, millel seisame”, ja selleks et täita unistust „olla või saada (kuidas keegi asja näeb) kultuurrahvaks”, peab emakeeles „kättesaadav olema tüse valik teoseid, mis on mõjutanud maailmakirjanduse arengulugu ja esindavad selle olulisemaid liikumisi – nii minevikus kui ka olevikus”. Teadvustanud tõlkimisega alati seotud assimilatsiooni ja dissimilatsiooni dünaamikat, on 1980. aastate lõpust tõlkijate mõtteavaldustes sagedane mure inglise keelest tihti üsna armetu kvaliteediga tõlgitud menuraamatute pealetungi pärast. See aga on juba teine lugu.

3. Kaardistades tõkeliste rahutuste ala: võõritused, anakrooniad, dislokatsioonid

NSV Liidu totalitaristliku tõlkepoliitika piirangute ja lünkade kirjeldus ning Nõukogude Eesti tõlkeloo periodiseering aitavad meil täiendada ajastu kuvandit järjepidevuste/kõikumiste dünaamikaga, mis toob välja eri ajaloolistel hetkedel võimalikud ja välistatud tõlkevalikud. See kõik ei anna aga meile veel täpsemat pilti varjatud konfliktidest, mis leiavad aset tõlkeprotsessis, kus sotsiaalsed praktikad ja tingitus avalduvad reaalsetes valikutes ja tekstides. Sellised konfliktid ja nende tekstuaalne kehastumine tulenevad tõlkija umbmäärasest positsioonist totalitaarses sotsiaalajaloolises situatsioonis. Tema „piiripealsust” võib selgitada, viidates kõneleva/kirjutava hääle bahtinilikule dialoogilisusele. Ühelt poolt jäävad tõlked alati neile eelnenud lausungi ja eeldatava vastukaja vahele, kusjuures totalitarismi tingimustes nagu Nõuko-

gude Liidus on viimane ilmselt domineeriv. Tõlkimise dialoogilisus tähendab aga ka seda, et tõlkijale on alati omane teatud distants nii lähteteksti kui ka vastuvõtva konteksti suhtes. Nagu Bahtin on väitnud: „Selleks et aru saada, on isikule äärmiselt oluline paikneda väljaspool oma loova arusaamise objekti nii ajas, ruumis kui ka kultuuris” (Bahtin 1994 [1979]: 7). Nõukogude totalitarismi võib käsitleda kui üritust teha võimatuks niisugune, dialoogi eelduseks olev distantseerimine, takistada oma kultuuri, ruumi ja aja(loo) monologiseeriva käsitluse murendamist.

Seega, isegi kui tõlke ja tõlkija piiripealsus pole teadlik ja vastupanuline eneseponentsioneerimine, tekitab see totalitaarses monoloogis paratamatult pingeid. Oleme otsinud sellise pinge jälgi nõukogude aja väliskirjanduse tõlkeprotsessides ja -tekstides eesmärgiga tõsta esile tõlke dialogiseerivat ehk distantsi loovat potentsiaali endassesuletud totalitaarses süsteemis. Järgnevalt analüüsime kolme näidetekimpu, mis keskenduvad kolmele bahtiniliku väljaspoole dimensioonile – kultuurilisele, ajalisele ja ruumilisele. Nende tõlgendamisel oleme kasutanud kultuuriuuringutest ja kriitilisest teooriast tuttavaid teoreetilisi mõisteid.

VÕORITUSEFEKT

Esimene näide on pärit „totaalse stalinismi” (Kalda 2001) aastatest, kus nõukoguliku vene kirjanduse tõlked mängisid olulist rolli Eesti sovetiseerimises ja tsensuuri juba läbinud väliskirjanduse tõlked vene keelde olid üldjuhul vahendavaks eeskujuks ka samade teoste eestindamisel. Vaatamata oma vaskpoolsel minevikule, oli Johannes Semper viiekümnendate aastate alguses põlu all ja tohtis endale elatist teenida ainult tõlkides. Tema selle aja huvitavaim ja terviklikem tõlge on kahtlemata Pablo Neruda „Valik luuletusi”, mis avaldati 1953. aastal tõlkija nime nimetamata. Neruda poliitilised eelistused, kogumikku valitud luuletuste teemad ja kontekstualiseeriv ning tõlgendav pikk eessõna tegid antud tõlkest ideoloogilise korrektsuse musternäite. Siiski, nagu Juhan Smuul (1954: 853) aasta hiljem Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu III kongressil peetud ettekandes meenutab, olid ideoloogiatöötajad Semperit riikliku kirjastuse koosolekul Neruda „võltsimise” pärast rünnanud. Olulise põhjusena toodi asjaolu, et Semper tõlkis otse hispaania ja mitte vene keelest, jättes sellega kasutamata vene keele „rikkuse”: lähtekeele valik iseenesest omandab siinkohal režiimi silmis kultuurilise ja poliitilise tähenduse ja sellest saabki tõlkija lojaalsuse peamine näitaja.

Tõlkija piiripealsus ilmneb siin kultuurilise distantseerimisena: kui lähtekeel ei kuulu Nõukogude Liidu keelte hulka, muutub otsetõlge võõraga „seebimise” märgiks, äratades kahtlusi tõlkija ja tema kaudu ka teksti ja autori kultuurilis-poliitilises kuuluvuses ja usaldusvääruses. Sellise kultuurilise distantseerimise kirjeldamiseks võib kasutada Bertold Brechti võõritusefekti (sks *Verfremdungseffekt*) mõistet. Antud juhul ohustas hispaania lähtekeele valik iseenesest totalitaarset fiktsiooni, mis tugines tervele reale ideoloogilistele samastamistele: Neruda = nõukogude kommunismi toetaja = nõukogude luuletaja = „parem vene keeles” ja seega, Neruda tõlkija = tõlkija vene keelest. See, mida parteifunktsionäärid nimetasid „võltsinguks”, on siis just see võõritusefekt, mis tekitab ohtliku katkestuse nõukogude diskursuse tegelikus

võltsingus ehk selle monologiseerivate samastuste reas, näidates, et tõlkija, ja tema kaudu võimalik et isegi Neruda, pole äkki siiski „üks meist”.

See tähendab, et Semperi ründamine tõlke lähtekeele valiku pärast polnud tsensuuri loogika jaoks sugugi nii mõttetu ja rumal, nagu Smuul võis seda aasta hiljem juba selgesõnaliselt nimetada (Smuul 1954: 853). Vastupidi, Nõukogude tsensuur on ka stalinismijärgsetel aastatel tõlkeliste võõritusefektide suhtes väga tundlik. Eeskujuliku näitena võib siinkohal tuua kärpeid 1970. aastal ilmunud Enn Soosaare tõlgitud Ernest Hemingway romaanist „Kellele lüüakse hingekella”. Hemingway otsus kolida Kuubasse oli tõlgendatav aus-tusavaldusena Nõukogude kommunismiüritusele. Sellise poliitilise kuuluvuse omistamine tähendas aga samas, et Hemingway tekstid pidid alluma parteiilisele distsipliinile ja olema eriti „korrektsed”. Tsensuuri muudatused eesti tõlkes vastavad üksüheselt vene tõlke omadele, teenides kõik eesmärki kujutada vabariiklastest, kommunistidest ja venelastest tegelasi romaanis moraalselt ja füüsiliselt laitmatutena. Pravda korrespondendil Karkovil on näiteks originaalis abikaasa, keda Hemingway (1940: 251) on kirjeldanud „uskumatult kõhna, kurnatud, halliseguste, lühikeseks lõigatud juustega” naisena, ja „kassisilmne, punakaskuldsete juustega laisalt meela kehaga” armuke. Eesti tõlkest on jäänud välja nii pool lehekülge, kus jutustatakse Karkovi armukesest, kui ka Karkovi naise kirjeldus. Tõlge ei tohtinud kahtluse alla seada Nõukogude poolel võitlevaid tegelasi ümbritsevat aupaistet ega anda lugejale võimalusi nendest distantseerumiseks. Detailiti on Karkovi naiivne idealiseerimine tsensuuri kärbetes lausa koomiline. Kui originaalis tuletab Robert Jordan meelde Karkovi naeratust, mis paljastas Pravda korrespondendi „katkised hambad” (ingl *bad teeth*, Hemingway 1940: 387), siis eesti tõlkest on naeratus (küllap hammaste pärast) kadunud.

Brechtli võõritusefekti põhiline eesmärk oli tekitada publikus kriitilist hoiakut laval olevate tegelaste suhtes: „Vaatajal ei lasta oma kogemust võtta enam kriitikavabalt näidendi tegelastele lihtsalt kaasa elades” (Brecht 1964). Hemingway romaani tõlke tsenseerimise eesmärgiks oli välistada taolise võõritusefekti tekkimise võimalus, eemaldades kõik takistused lugeja „omadega” samastumise ennastunustavas kogemuses.

ANAKROONIA

Võõritusefektid ja nende vältimine tõlkes on seotud tõlke võimega nihendada ehk „dialogiseerida” kultuurilist kuuluvust (Neruda/Semper) või kultuuri-spetsiifilisi žanre ja stereotüüpe (Hemingway) ning seada tõlkija ja tõlke piiri-pealselt positsioonilt kahtluse alla nõukogude eneseteadvuse ühemõttelisus. Järgmise näite puhul on tegemist teistsuguse dialogiseerimise tüübiga. Kommunistist kirjaniku Gianni Rodari „Cipollino seiklused” avaldati Itaalias 1951. aastal üsna väikese menuga. Nõukogude Liidus sai aga „Cipollinost” pärast selle tõlkimist vene (1957) ja teistesse Nõukogude Liidu keeltesse üks populaarsemaid lasteraamatuid ja paljukasutatud koolilektüür ning autorit hakati vene kirjandusõpikutes ja kriitikas nimetama „meie Rodariks” (nt Frenkel 1980). Põhjus on selge: „Cipollino seiklused” on kõõgiviljanduslik allegooria klassivõitlusest ning režiimi silmis suurepärane vahend oktoobrirevolutsiooni ja marksismi-leninismi väärtuste õpetamiseks koolilastele.

Eesti keelde tõlkis raamatu Aleksander Kurtina 1960. aastal. Tõlke analüüs näitab, et Kurtina kasutas itaalia originaali kõrval venekeelset tõlget; see

ilmneb eriti viisis, kuidas vene ja eesti tõlked tugevdavad ühtemoodi kahe vegetaarse leeri vastandlikkust, et võimendada teksti ideoloogilist mõju. Kahes tõlkes leidub siiski ka huvitavaid ja tähendusrikkaid erinevusi. Keskendume siinkohal väljendile, mis tähistab raamatus lippu, mis heisatakse loo lõpus kukutatud türanni lossi torni, et märkida revolutsiooni võitu. Originaalis nimetatakse seda *bandiera della Repubblica* ehk vabariigi lipuks.³ Nõukogude Liit koosnes teatavasti formaalselt ka vabariikidest, kuigi Nõukogude propaganda rõhk langes pigem liidule tervikuna. Seetõttu ei kaotanud lisandita nimisõna „vabariik” eestlaste jaoks nõukogude ajal kunagi täielikult oma sõjajärgset tähendust. Vene tõlkija jälgib nõukogude ideoloogilist raamistikku ja asendab sõna „vabariik” sõnaga „vabadsus” (vn *свобода*):

Все так устали, что шли с закрытыми глазами, и поэтому только один из них разглядел, что на башне замка развевается знамя Свободы. Тот, кто первым увидел на башне знамя Свободы, подумал было, что это новая проделка Вишенки.

Kurtna tõlge lahkneb aga siinkohal vene tõlkest ja jääb truuks originaalile, tuues niimoodi sisse kuni 1940. aastani Pika Hermannini tornis lehvinud lipu homonüümi, millel on, eriti ülalmainitud lõigu kontekstis, kummastav mõju:

Nad olid nii väsinud, et kõndisid kinnisilmi, nii et keegi neist ei näinud, et lossi tornis lehvib vabariigi lipp. Too, kes esimesena vabariigi lippu tornis märkas, mõtles kohe, et siin on tegemist Kirsikese naljaga....

Mis siin juhtub? Ülaltoodud Bahtini tsitaadi terminites võib öelda, et potentsiaalselt on dialogiseeritud aega või täpsemalt: ajalugu. Totalitaarse monologismi oluline aspekt on teatavasti ajalookäsitluse täielik allutamine olevikus domineerivale ideoloogilisele raamistikule. Marksistlik historitsism lisab sellele ettekujutuse ajaloo paratamatust liikumisest proletaarse revolutsiooni ning kommunismi suunas ja ajalookäsitluse selge dihhotoomia: revolutsioonieelsele rõhumise, konfliktide ja võõrandumise ajale vastandub revolutsioonijärgne vabaduse, rahu ja harmoonia aeg. Jacques Derrida (2006) on oma Marxi pärandit ümberhindavas käsitluses suunanud kriitika teraviku just historitsistlikule marksismile omase aega/ajalugu totaliseeriva perspektiivi vastu, valides oma uurimuse motoks Hamleti ütluse „aeg liigestest on lahti”. Derrida jaoks nimelt ei lakka minevik (ega ka tulevik) kunagi kummitamast olevikku, õnestades igat üritust allutada neid ühemõõtmelisele ajaloolisele narratiivile. Ta defineerib aja liigestest lahtiolemist kui „olemise anakrooniat”, milles olematus tungib olemasolevasse ja toob seega sellesse taandamatu erinevuse.

Rodari ja Kurtna „vabariigi lipu” lugu näitab, et tõlke piiripealsus on eriti sobiv paik anakrooniatega, mis võivad dialogiseerivalt mõjuda ajaloo nõukogulikult totalitaarsele käsitlusele. Kurtna neutraalne sõnasõnaline tõlge toob niimelt läbinisti ideologiseeritud teksti sisse ajalise ebakõla. Aeg läheb niimoodi

³ Lõik, kus lippu esimest korda mainitakse, kõlab originaalis järgnevalt: „Erano così stanchi che camminavano con gli occhi chiusi, così uno solo di loro vide che sulla torre del Castello sventolava la bandiera della Repubblica. Quell'uno solo che aveva visto la bandiera della Repubblica piantata sulla torre, pensò che si trattasse di uno scherzo di Ciliegino....”

liigestest lahti ja lugeja võib õigusega hakata kahtlema, millist lugu talle parajasti jutustatakse. Lossi torni heisatud „vabariigi lipp” kummitab romaani nõukogulikku narratiivi, tuues sellesse midagi olematut (vabariigi kustutatud mineviku), millest saab aga Rodari loo lõpu kontekstis realiseeritav utopia (vabariigi lipp, mis lehvib lossitornis). Nagu Derrida on kirjutanud, toimib olemise anakroonia ka „detotaliseeriva õigluse eeltingimusena” (Derrida 2006: 33–34).

Tõkelised anakrooniad võivad seega osutada kohtadeks, kust hakkavad hargnema alternatiivsed ajalood, sest nagu on väitnud Fredric Jameson, „tondi ilmumine kutsub meid minevikku ümber vaatama ja alustama uut narratiivi” (Jameson 1999: 43). Kui Loomingu Raamatukogu avaldab 1967. aastal Charles Baudelaire’i „Kurja lilled”, kogudes ühtede kaante vahele Eesti Vabariigi aja perioodikas juba ilmunud tõlked (Semper, Oras) ja samuti nii Nõukogude Eestis (Sang, Kaalep, Kross) kui ka paguluses elavate autorite (Oras, Laaban) uued Baudelaire’i vahendused, õhnestab see anakrooniline kooslus kõigepealt nõukogulikku ajaloolist dihhotoomiat (kultuur enne *vs.* kultuur pärast Eesti sovetiseerimist; meie kirjanikud *vs.* pagulaskirjanikud); aga teiseks, ja veel olulisemalt, muudab kogumiku koostamisloogika mõeldavaks ja isegi mingil määral nähtavaks alternatiivse loo eesti kultuurilisest ühtsusest. Lugu, mida võis vihjeliselt jutustada, ekspuuteerides tõlke piiripealsusest tekkinud anakrooniad, oleks aga olnud mõeldamatu originaalkirjanduse puhul.

DISLOKATSIOONID

Bahtini tsitaadis lisandub kultuurile ja ajale „väljaspoolsuse” ilmnemise kolmanda ja otsesõnalisema mõõtmena ka ruum. Totalitaarsele monologismile mõeldes on siinkohal kõige tunnuslikum Nõukogude Liidu välispiiri kiivas valvamine, mis kujundas füüsiliselt ümber Eesti ranniku paljud alad ning mõtteliselt ka kogu Eesti kui „piiritsooni”. Meie vaatepunktist võib öelda, et ruumi totalitaarne monologiseerimine loob paikade selge eristuse („siin meie, Nõukogude inimesed” *vs.* „seal nemad, kapitalistid”), muutes nähtamatuks ja seega olematuks kõik võimalikud umbmäärase vahepealsuse alad. Sellest vaatepunktist kujutas lääne kirjanduse tõlkimine endast piiride virtuaalset rikkumist, tuues „nemad” „siia” või viies „meid” „sinna”. Range ideoloogia raames tuli selline rikkumine kõne alla kahel eesmärgil: esiteks, kinnitada nõukogude süsteemi universaalset õigsust, tõstes esile „meid” „nende” hulgas (nagu Neruda või Rodari võitleva kirjanduse puhul), ja teiseks, osutada kapitalistliku ühiskonna pahedele ja nende inimpsüühikat ja ühiskondlikke suhteid laastavale mõjule (ühiskonnakriitilises kirjanduses). Ent nagu juba nägime Neruda ja Rodari puhul, pole isegi sellised filtrid võimelised alati vältima tõkelise dialogiseerimise riske. Eriti lääne ühiskonna õuduste kirjeldused võisid vastuvõtvast situatsioonis tekitada soovimatuid kokkupuuteid ja äratundmisi.

Näitena võib siin tuua 1972. aastal Enn Soosaare tõlkes ilmunud Saul Bellow’ „Herzogi”. Roman käsitleb nimitegelase intellektuaalset kriisi Ameerika Ühendriikides, mis on raamatu ühe tegelase sõnul „julm maailm, kalliskivid ja rooja maailm. Uhke laisk tsivilisatsioon, mis kummardab oma mühaklikkust” (Bellow 1972: 151). Tõlkeraamatu kaanekujundus (Marju Mutsu) USA lipu motiividega teeb eesti lugejale veel enne lugemisega alustamist selgeks narratiivi ruumilise paigutuse: USA on see koht, kus Herzog kritiseerib oma

kaasaegseid, kes usuvad „ideedesse, mis maailma inimestest tühjaks teevad”, ja USA on koht, kus arvata, et inimkond on „oma brutaalses rumaluses revolutsioonidest ja „ideoloogide” (mõistuseriukais väljatreenitud Marxi ja Hegeli järglaste) sepitsetud näljahädadest siiski õppust võtnud” (Bellow 1972: 88). Fiktionaalse Herzogi probleemid võisid ent tõlkes ebakindlust tekitada ka Nõukogude Eesti lugejas, pakkudes talle võimalust tematiseerida lõhet nõukogude sotsiaalse ideaali ja igapäeva reaalsuse vahel. Nii et kui Moses Herzog tuletab meelde oma ema õnnelikku lapsepõlve Peterburis ja kordab selgesse eesti keelde tõlgituna oma tädi sõnu „Olgu need bolševikud neetud! [...] Kuiva-gu neil käed ja jalad ära!” (Bellow 1972: 162–163), tundub kultuuriruumiline lühis olevat vältimatu, fiktionaalne maailm dekontekstualiseerub ja puutub otse kokku lugeja kohaliku lähiajaloo vastuoludega.

Nimetame sellised lühised tõkelisteks dislokatsioonideks, mille mõtestamiseks võib kasutada Deleuze'i ja Guattari deterritorialiseerimise/reterritorialiseerimise mõisteid. Tegemist on mehhanismiga, mis rakendab teatud suhetesüsteemi lahti oma algsest kontekstist ja teeb selle elemendid kasutatavaks uutes kombinatsioonides. Vastupidiselt Nõukogude Liidu piiritletud ja eraldatud territooriumile võib tõlke „rahutuste ala” pidada paigaks, kus deterritorialiseerimine toimub tõkelise vahetuse mõlemas suunas. Teisisõnu, tõlge rakendab lugeja lahti tema enda sotsiaalajaloolisest kontekstist, kandes ta teistsugusesse maailma, tõlke lugemissituatsioon omakorda aga deterritorialiseerib originaali maailma ja niimoodi on mõlemad kasutatavad uutes õnnestavates kombinatsioonides:

Deterritorialiseerimine ei jää kunagi üksi; see on alati vähemalt vastastikune. [...] Ja kumbki osapool reterritorialiseerib teise. Reterritorialiseerimist ei tohi segi ajada naasmisega algse või vana territoriaalsuse juurde: see on vältimatult seotud manöövritega, kus ühest, iseenesest deterritorialiseeritud elemendist saab uus territoorium teisele, samuti oma territoriaalsuse kaotanud elemendile (Deleuze, Guattari 1987: 174).

Sellises dislokatsiooni keerulises dünaamikas, mida Deleuze ja Guattari nimetavad „ümberkodeerimiseks” (1987: 175), peitub tugevam dialogiseerimise jõud kui väliskirjanduse pelgalt eskapistlikus kasutamises. Kui „kõdaluuku ühiskonna pahed” tõlke rahutuste alas reterritorialiseerituna kodusesse olukorda projitseerida, võib totalitaarne suhetesüsteem löögi alla sattuda nii diskursiivselt kui ka afektiivselt.

Ülalmainitud nõukogulikku „vormi hegemooniat” silmas pidades võib dislokatsiooni mehhanismi võimaliku aktiveerijana lugeda ka teist 1972. aastal Põhja-Ameerika kirjandusest tõlgitud raamatut, Laurence J. Peteri ja Raymond Hulli „Peteri printsipi”. Teos tematiseerib sotsiaalse automatismi ja keele rituaalse kasutuse väljaspool semantilist sisu. Asi päädib karjääriredelil tõusuga oma ebakompetentsuse tasandile. Kuigi Peteri teaduslik „hierarhioloogia” on töötatud välja USA materjali põhjal, ei saanud võimu ja võimetuse käitumismustrite äratundmine jääda stagnaaja alguse Eestis geograafiliselt kaugeks. Rajandi otsus pakkuda eesti lugejale adekvaatset sõnavara, mis kirjeldab otseselt ka Nõukogude nomenklatuuri rituaalide absurdust, seostub tema ülaltoodud intervjuu lõiguga, kus ta räägib avaliku retoorika semantilisest tühjusest ja sellega seotud simuleerimiskunstist. Peteri printsibiist saab niimoodi tõkeline vastus raamatus esitatud küsimusele

„miks utoopiad jäävadki utoopiaks” (Peter, Hull 1972: 19), ja seda ajal, mil küsimust ennast poleks saanud Eestis lokaliseerituna tõstatada ega sellele ka vastust otsida.⁴

Ajaloost tõlkeni ja vastupidi: metodoloogilised lõpusõnad

Tõkelise võõritusefekti, anakroonia ja dislokatsiooni analüüs aitas meil iseloomustada tõlkija ja tõlke piiripealsuse spetsiifikat ja selle dialogiseerivat võimet nõukogude ühiskonnas. Tõlkeprotsessi analüüsil kasutatud teoreetilised mõisted tõid välja nii järjepidevuse kui ka kõikumised ja ka need totalitarismi monoloogi vastustavad tõlke aspektid, mis jäävad antud perioodi historiograafias üldiselt ja statistilise analüüsiga piirdumisel tavaliselt tähelepanuta.

Anakroonia, dislokatsiooni ja võõrituse mõistete põgusa tutvustamise eesmärgiks ei olnud konkreetsete juhtumite sobitamine *ad hoc* teoreetiliste konstruktsioonidega. Vastupidi, oleme veendunud, et kasutatud mõisted, mis tuleks küll arendada mikroteooriateks (Bal 2002: 22–55), pakuvad tõlke ja ajaloo vaheliste suhete uurimiseks paindlikke teoreetilisi võimalusi, mida on vaja kultuurilise agentsuse mõistmiseks autoritaarsete ja totalitaarsete režiimide tingimuses. Üldmetodoloogiliselt

– on meie lähenemise puhul tegemist kompleksse teoreetilise raamiga, mis võimaldab käsitleda tõlkeprotsessiga seotud ajaloolisi andmeid alates tõlke eelnormidest, lähtekeele või teksti valikust (nagu Bellow’, Peteri/Hulli ja Neruda näites) ja tõlkekogumiku koostamispõhimõtetest (Baudelaire’i juhtum) kuni tõlkija/tsensori tekstuaalsete lahenduste (Rodari, Hemingway) ja tõlke paratekstuaalse pakendamise ja retseptioonini välja (Bellow’ ja Neruda juhtumid);

– saab tsenseerimise niisuguse jälgimisega osundada lähteteksti kas olemasolule või puudumisele sihttekstis (Hemingway, Rodari ja Bellow näited) kui lähteteksti ja selle tõlke dialogiseerivale potentsiaalile vastuvõtvas kultuuris ja ühiskonnas;

– tulevad nõnda välja üldiselt tähelepanuta jäävad pisiasjad, millest kõik suured asjad aga teatavasti koosnevadki, ja näiliselt ebaolulised tõkelahendused, millel võib aga olla totalitaarses situatsioonis tähelepanuväärne resonants.

Artikli alguses seatud üldmetodoloogiliste eesmärkide raames oleme püüdnud tõlke ajaloolisel kontekstualiseerimisel arvestada erinevate tasandite koostoimega. Edasi saab analüüsi tulemusi rakendada vastupidises suunas ja küsida, missugune on tõkeloo panus uuritava ajalooperioodi rekontekstualiseerimisse. Teisisõnu, nüüd võiks mõelda üldisemale probleemiasetusele, millest me oma analüüsi konkreetsete objektide valimisel lähtusime, ja küsida, kuidas võiks meie teadmine tõlkimise dünaamikast Nõukogude Eestis mõjutada arusaamist (nõukogulikust) totalitarismist üldse.

⁴ Meie analüüsis kasutatud eri mõistete rakendamise ulatuses on teatud kokkulangevuse alad. Näiteks on võõritus ja dislokatsioon mõlemad oluliselt seotud identiteedi ja (dis)identifikatsiooni küsimustega, samas kui anakroonia ja dislokatsioon seavad kahtluse alla osa suhted tervikuga, millele see eeldatakse kuuluvat või võiks (alternatiivselt) kuuluda.

Esiteks tuleb vähemalt kultuuriküsimuste käsitlemisel loobuda ettekujutusest totalitarismist kui monoliitsest nähtusest, mis tõmbab selge eraldusjoone totalitaarse ja mittetotalitaarse sotsiaalajaloolise situatsiooni vahele. Selline totalitarismi binaarne mõistestamine pole kaugeltki „efektiivne teoreetiline kontsept”, vaid pigem ajaloolise mõtlemise omamoodi „surrogaat” (Žižek 2011: 3). Totalitarismi monoloogi katkematust ja/või katkestatust tuleb konkreetsetes ajaloolises situatsioonis hinnata pigem erinevatel sotsiaalkultuurilistel tasanditel eraldi. Tõlke (nii protsessi kui produkti) ajalooliselt kontekstualiseeritud analüüsil on niisuguse „hinnangu” kujundamisel see eelisväärtus, et tõkelisel kokkupuutel teisesusega on pinge monologiseerivate ja dialogiseerivate jõudude vahel üldjuhul ilmsem. Nagu näitavad käesoleva uurimuse erinevad etapid, võimaldab tõkeliste nähtuse mitmetasandiline analüüs täheldada monologiseerituse ja dialoogilisuse erinevaid astmeid traditsiooniliselt üheks ja samaks peetud sotsiaalajaloolises situatsioonis, meie juhtumil siis Nõukogude Eestis. Analüüsi erinevate lõigete kõrvutamise aitab seega märgata monoliitse totalitaarsuse erinevaid ja vahel isegi vastandlikke komponente. Järgmise sammuna saaks lokaalse võrdluse juurest juba edasi minna ja kõrvutada selle tulemusi tõlkimise samasuguste aspektide (süsteemse järjepidevuse/kõikumise, statistika, mikrotasandi) analüüsiga teiste autoritaarsete ja totalitaarsete režiimide tingimustes.

Artikli kirjutamist toetas ETF-i grant nr 8982 „Tõlke pragmaatiline toimimine ajaloos”. Artiklis käsitletud küsimusi analüüsime ka ajakirjas The Translator ilmuvas artiklis „Translation and Totalitarianism: The Case of Soviet Estonia”.

Kirjandus

- Akadeemia 1997 = Akadeemia kirjades. Ants Orase ja Ivar Ivaski kirjavahetus 1957–1981. Koost S. Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- A n n u s, Epp 2011. Postkolonialismi pealetung post-sovetoloogias: kas paradigmanuutuse künnisel? – Methis. *Studia humaniora Estonica*. Nõukogude aja erinumber, nr 7, lk 10–25.
- A n n u s, Epp, H u g h e s, Robert 2004. Reversals of the Postmoderns and the Late Soviet Simulacrum in the Baltic Countries – With Exemplifications from Estonian Literature. – *History of the Literary Cultures of East-Central Europe. Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries*. Vol. I. Toim M. Cornis-Pope, J. Neubauer. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, lk 54–65.
- A n n u s, Epp, E p n e r, Luule, J ä r v, Ants, O l e s k, Sirje, S ü v a l e p, Ele, V e l s k e r, Mart 2001. Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri.
- B a h t i n, Mihhail 1994 [1979] = Bakhtin, Mikhail, *Speech Genres and Other Late Essays*. Tlk V. W. McGee. Austin: University of Texas Press.
- B a l, Mieke 2002. *Travelling Concepts in the Humanities. A Rough Guide*. Toronto: University of Toronto Press.
- B e l l o w, Saul 1972. Herzog. Tlk E. Soosaar. Tallinn: Eesti Raamat.
- B r e c h t, Bertold 1964. Interview with Luth Otto. – *Brecht on Theatre: the Development of an Aesthetic*. Tlk ja toim J. Willett. New York: Hill and Wang, lk 70–71.

- Brown, Archie 2011. *Kommunismi tõus ja langus*. Tlk T. Värnik. Tallinn: Varrak.
- Deleuze, Gilles, Guattari, Félix 1987. *A Thousand plateaus. Capitalism and Schizophrenia*. Tlk B. Massumi. London–Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Derrida, Jacques 2006. *Specters of Marx. The State of the Debt, the Work of Mourning and the New International*. Tlk P. Kamuf. New York–London: Routledge.
- Ermolaev, Herman 1997. *Censorship in Soviet Literature, 1917–1991*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Ven-Zohar, Itamar 2000 [1978]. *The position of Translated Literature within the Literary Polysystem*. – *The Translation Studies Reader*. Toim L. Venuti. London–New York: Routledge, lk 192–197.
- France, Peter, Gillespie, Stuart (toim) 2005, 2006, 2008, 2010. *The Oxford History of Literary Translation in English I–IV*. Oxford: Oxford University Press.
- Frenkel 1980 = Френкель, П., Наш Джанни Родари. – *Детская литература*, nr 10.
- Gielen, Katiliina 2011. *Authors as Translators: Emerging Hierarchical Patterns of Literary Activity in Early Soviet Estonia*. – *Between Cultures and Texts. Itineraries in Translation History. Entre les cultures et les texts. Itinéraires en histoire de la traduction*. Toim A. Chalvin, A. Lange, D. Monticelli. Frankfurt am Main, etc.: Peter Lang, lk 201–211.
- Hemingway, Ernest 1940. *For Whom the Bell Tolls*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Hemingway, Ernest 1970. *Kellele lüüakse hingeella*. Tlk E. Soosaar. Tallinn: Eesti Raamat.
- Hiedel, Lembe 1995. *Loomingu Raamatukogu alaeast. Märkmeid ja meenutusi*. – *Vikerkaar*, nr 5/6, lk 67–75; nr 7, lk 80–85; nr 8/9, lk 138–149.
- Jameson, Fredric 1999. *Marx's Purloined Letter*. – *Ghostly demarcations: a symposium on Jacques Derrida's Specters of Marx*. Toim M. Sprinker. London–New York: Verso, lk 26–67.
- Kaalep, Ain 1981. *Ilukirjanduslikust tõlkest 1976–1980*. – *Looming*, nr 3, lk 427–434.
- Kalda, Maie 2001. *Vana kaader järel-eesti ajal võimalusi proovimas*. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8, lk 572–578.
- Komissarov, Vilen N. 2011 [1998]. *Russian Tradition*. – *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. Toim M. Baker, G. Saldanha. London–New York: Routledge, lk 521–522.
- Lange, Anne 2011. *Enn Soosaare tõlketegudest*. – *Keel ja Kirjandus*, nr 1, lk 31–37.
- Liivaku, Uno 1975. *Nipet-näpet eesti tõlkimise ajaloost*. – U. Liivaku, H. Meriste, Kuidas seda tõlkida. *Järeltormatusest eestinduseni*. Tallinn: Valgus, lk 5–27.
- Lotman, Juri 1999. *Kultuurisemiootika. Tekst–kirjandus–kultuur*. Tlk P. Lias, I. Soms, R. Veidemann. Tallinn: Olion.
- Methis 2011 = Methis. *Studia humaniora Estonica. Nõukogude aja erinumber*. Koost S. Olesk, T. Saluvere. Tartu: Tartu Ülikooli kultuuriteaduste ja kunstide instituut, Eesti Kirjandusmuuseumi kultuurilooline arhiiv.
- Monticelli, Daniele 2011. *Totalitarian Translation' as a Means of Forced Cul-*

- tural Change: The Case of Postwar Soviet Estonia. – Between Cultures and Texts. Itineraries in Translation History. Entre les cultures et les texts. Itinéraires en histoire de la traduction. Toim A. Chalvin, A. Lange, D. Monticelli. Frankfurt am Main, etc.: Peter Lang, lk 187–200.
- Möldre, Aile 2005. Kirjastustegevus ja raamatulevi Eestis aastail 1940–2000. Tallinn: TLÜ Kirjastus.
- Ojamaa, Ott 1976. Eesti tõlkeilukirjandus 1971–1975. – Looming, nr 6, lk 1005–1011.
- Ojamaa, Ott 1978. Tõlkekirjandus 1977. – Looming, nr 5, lk 816–820.
- Ojamaa, Ott 1979. Märkmeid 1978. aasta tõlkekirjandusest ja -kriitikast. – Looming, nr 3, lk 418–424.
- Ojamaa, Ott 2010 [1970]. Kümnenda muusa muresid II. – O. Ojamaa, Armastus seaduslikus abielus. (Eesti mõttelugu 92.) Tartu: Ilmamaa, lk 72–91.
- Olesk, Sirje 2008. Kirjandus ja kirjanduselu Eestis okupatsioonide ajal. – Kannatuste aastad 1940–1991. Toim Ü. Ennuste, E. Tarvel, P. Varju. Tallinn: Sihtasutus Valge Raamat, lk 83–113.
- Peter, Laurence J., Hull, Raymond 1972. Peteri printsiip. Tlk H. Rajandi. – Loomingu Raamatukogu, nr 29–31.
- Rajandi, Henno, Sang, Joel 2002 [1988]. Eraviisilised kõnelused 28. vandemääril. – H. Rajandi, Tõlkija teekond. Koost M. Tamm. (Eesti mõttelugu 48.) Tartu: Ilmamaa, lk 183–191.
- Rikonen, Hannu K., Kovala, Urpo, Kujamäki, Pekka, Paloposki, Outi (toim) 2007. Suomenoskirjallisuuden historia I–II. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Rodari, Gianni 1960. Cipollino seiklused. Tlk A. Kurtina. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Rodari, Gianni 1980 [1951]. Le avventure di Cipollino. Torino: Einaudi Ragazzi.
- Rundle, Christopher 2011. History through a Translation Perspective. – Between Cultures and Texts. Itineraries in Translation History. Entre les cultures et les texts. Itinéraires en histoire de la traduction. With an Introduction by Theo Hermans. Toim A. Chalvin, A. Lange, D. Monticelli. Frankfurt am Main, etc.: Peter Lang, lk 33–43.
- Shurbanov, Aleksander, Sokolova, Boika 2001. Painting Shakespeare Red: An East-European Appropriation. Cranbury, etc.: Associated University Press.
- Smul, Juhan 1954. Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu tööst ja meie kirjanduse ees seisvatest ülesannetest. – Looming, nr 7, lk 844–861.
- Soosaar, Enn 1979. Meie tõlkekirjanduse tänane päev (statistika valgusel). – Looming, nr 6, lk 880–881
- Soosaar, Enn 1980. Tõlkekirjandus 1979: vaatlusi ja tähelepanekuid. – Looming, nr 4, lk 564–575.
- Soosaar, Enn 1986. Meie tõlkekirjanduse tänane päev. – Looming, nr 5, lk 678–683.
- Soosaar, Enn 1994. Tõlkimisest täna läbi eilse. – Vikerkaar, nr 1, lk 53–56.
- Soosaar, Enn 2008. Nuripidine aastasada: ajast, isast ja teistest. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Säkk, Julius 1957. Eessõna. – Giovanni Guareschi, Don Camillo väike maailm. Tlk J. Säkk. Stockholm: Kirjastus EMP.
- Žižek, Slavoj 2011. Did Somebody Say Totalitarianism. Five Interventions in the (Mis)use of a Notion. London–New York: Verso.

- Tarvel, Enn 1999. Eesti lähiajaloo periodiseerimisest. – Ajaloolise töö otsinguil. Toim E. Tarvel. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, Mittetulundusühing S-Keskus, Rahvusrhiiv, lk 105–115.
- Torop, Peeter 1984. Tõlkekultuur ja tõlkeaasta. – *Looming*, nr 5, lk 677–683.
- Torop, Peeter 1999 [1989]. Tõlkeloo koostamise printsiibid. – P. Torop, *Kultuurimärgid*. (Eesti mõttelugu 30.) Tartu: Ilmamaa, lk 42–65.
- Torop, Peeter 2011. Tõlge ja kultuur. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Torop, Peeter 2012. Dissimilation in Assimilation. – *Translating Power, Empowering Translation: Itineraries in Translation History*. Abstracts for conference held in May 24–26, 2012, Tallinn.
- Tymoczko, Maria 1999. *Translation in a Postcolonial Context. Early Irish Literature in English Translation*. Manchester, UK: St. Jerome Publishing.
- Tymoczko, Maria 2007. *Enlarging Translation, Empowering Translator*. Manchester, UK: St. Jerome Publishing.
- Veskimagi, Kaljo-Olaf 1996. Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda.
- Witt, Susanna 2011. *Between the Lines: Totalitarianism and translation in the USSR. – Contexts, Subtexts and Pretexts: Literary Translation in Eastern Europe and Russia*. Toim B. J. Baer. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, lk 149–170.
- Yurchak, Alexei 2003. *Soviet Hegemony of Form: Everything Was Forever, Until It Was No More*. – *Comparative Studies in Society and History*, nr 45, lk 480–510.
- Yurchak, Alexei 2006. *Everything Was Forever, Until It Was No More. The Last Soviet Generation*. Princeton: Princeton University Press.

Translational dissonances in the totalitarian monologue: Continuities, discontinuities and hidden conflicts in Soviet Estonian translation history

Keywords: Estonian translation history, totalitarianism, Soviet studies, dialogization, cultural agency, translators, Soviet censorship, ideology, resistance, estrangement, anachrony, dislocation

Translation analysis is an effective way to refine our historical understanding of the totalitarian phenomenon. As our research into the communicative meaning of translation during the Soviet period in Estonia has shown, dichotomous oppositions such as ‘official culture’ vs ‘counter-culture’ fail to explain the dissonances that translations can introduce into the totalitarian monologue. The approach we have developed and applied to our case study is based on an exploration of different layers of translation’s historicity: starting from an analysis of systemic continuities such as censorship or state control of book production, and diachronic discontinuities like changes in the statistical figures on translation over the Soviet period, we arrive at a contextualized exploration of particular aspects of translation processes and their products. Taking into account the constraints of the totalitarian system and the loopholes it left, a study of both the censor’s interventions and the microstylistic decisions of translators reveal the dialogical and highly individual potential of translations, and also the highly individual character of the so called „totalitarian systems”, which can vary in their degrees of monologism in both space and time.

Anne Lange (b. 1962), PhD, Tallinn University, Institute of Germanic and Romance Languages and Culture, associate professor of translation studies, alange@tlu.ee

Daniele Monticelli (b. 1970), PhD, Tallinn University, Department of Romance Studies, associate professor of Italian studies and semiotics, chair; Yale University, Department of Comparative Literature, visiting fellow, daniele@tlu.ee